

Forrás: <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2023/11/Illik-peter-forradalmak-a-szocialista-kozepiskolai-tortenelemtankonyvekben-14-03-07/>

Illik Péter

***Forradalmak a szocialista középiskolai
történelemtankönyvekben***

A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig¹

Jelen tanulmány a hazai középiskolai tankönyvek vörös- és fehérterrortól kialakított narratíváját vizsgálja. A magyar szocialista narratívában a forradalom eszméje szorosan kötődik a terror fogalmához, valamint létezik egy forradalmi hagyomány. Ezért jelen írás röviden kitér a francia forradalomra és a párizsi kommünre is. Jelen elemzés egy elméleti problémához is elvezet: a kauzalitás kérdéséhez. Az oksági viszony egy mentális tevékenység, amely egy elméleti modellt képez a narratíván belül. A fő kérdés tehát az, hogy a hazai tankönyvek felállítottak-e logikai vagy időrenden alapuló oksági viszonyt a vörös- és a fehérterror között. Jelen írás szintén bemutat két Horthy-korszak végi középiskolai tankönyvet, amelyek nyilvánvalóan nem beszélnek fehérterrortól, annál inkább a vörösterorról. 1945 után pedig a szocialista tankönyvek nem írtak a vörösterorról, ellenben a fehérterrort élénken tárgyalták. Az 1940 és az 1990-es évek között kiadott középiskolai tankönyvek nem definiálták a terror (így a vörös- és fehérterror) fogalmát sem. Továbbá zömük nem állított fel oksági viszonyt a két terror között, azaz nem válaszoltak arra a kérdésre, hogy a vörösterror okozta-e a későbbi fehérterrort.

A kauzalitás problémája

A középiskolai történelemoktatás nagyon sokak számára meghatározó, történelemszemléletet és történelmi tudást formáló élmény.² Hogy pontosan milyen szemlélet, értékelés és információátadás történik egy adott tanórán, azt nem lehet pontosan tudni, legfeljebb nagyobb mintán végzett kérdőíves kutatással lehetne rákérdezni. Ebből következik, hogy a tankönyvek tartalmi vizsgálata és annak eredményei nem azonosak bizonyos állításokkal. Az, hogy egy adott tankönyvben valami nem szerepel, nem jelenti, hogy azt szándékosan eltűntették vagy a diákok nem tanulta. Ilyen kijelentések alátámasztására a tankönyvi szöveg mint forrás nem elég, egyéb írott és nem írott anyagok – például az oral history tárgykörébe tartozó, reprezentatív mintán végzett mélyinterjú – bevonására lenne szükség.

Ugyanakkor a tankönyvek tartalmi vizsgálata mégis fontos, mivel feltételezhető, hogy a benne foglaltak tükrözik az adott államrend indoktrinációs szándékát, a tankönyvszerzők és a lektorok értelmezési keretét.³ A tankönyv valamilyen, akár csak áttételes formában is, de formálja az olvasók és diákok szemléletét, valamint tükröz is egyfajta közösségi, kollektív tudást. Ennél fogva fontos eleme az úgynevezett recepciótörténetnek.

Jelen írás nem azzal foglalkozik, hogy mi történt, hanem azzal, hogy miként került be a köztudatba, így forrásként a köztudat formálására leginkább használt forrástípusokat (pl.

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben
A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

tankönyvek, interneten megjelent cikkek stb.) tekinti át. Ráadásul számos történészi szaktanulmány kezdődik úgy, hogy „*én még azt tanultam, hogy [...]*”, vagyis a középiskola gyakran a szaktörténészek számára is meghatározó élmény. Tehát akár szaktörténeti munkákban is kimutatható egy-egy középiskolai tankönyv hatása. Az 1996–97-es tanévben a gimnázium negyedik évében tankönyvünk a Salamon Konrád által írt *Történelem IV.* című kötet volt. Már akkor furcsának találtam benne, hogy rengeteg „tényt” tartalmazott, de nem igazán adott választ a kérdéseimre. Az egyik az volt, hogy tulajdonképpen mi az a vörös- és fehérterror, és ezek miért történtek. Bennem már akkor megfogalmazódott, hogy vélhetőleg a vörösteror volt az oka annak, hogy később a fehérterror mint arra adott reakció megtörtént. Ugyanakkor már akkor bizonyos voltam abban, hogy a történelem (ma hozzáteszem, mint a múltról alkotott narratíva és humán tudomány) nem ilyen egyszerű. De ez volt az egyik motivációja annak, hogy jelen tanulmány végül jóval a gimnazista évek után elkészült.

Elsőként – bár a hazai történetírás viszonylag kevésbé érdeklődik a posztmodern és egyéb elméleti problémák iránt – fontos áttekinteni a jelen kutatás felvetésének elméleti problémáját, mégpedig azt, hogy miként működik a kauzalitás, azaz az októrsítás.

Richard J. Evans megállapítja kötetében, hogy az októrsítás valójában meglehetősen esetleges és önkényes.⁴ Tulajdonképpen számos módon lehet okot és következményt tulajdonítani valaminek. A mohácsi vereséget (1526) a kortársak egy része Isten akaratának tekintette, az oszmán hódítást Isten büntetésének, később a tudományosnak tartott és számos utóbb megcáfolt nézet szerint a magyarok rossz haditerve, a felkészületlen sereg, a rossz csataterválasztás, az oszmán túlerő stb. okozta. Számos lehetséges, vélt, valós vagy cáfolt ok, amelyekben közös, hogy ezek mentális konstrukciók, amelyeket az elemző elméje hoz létre valamilyen külső vagy belső céllal. Ez az oksági művelet alapulhat többek között vallásos meggyőződésen, rész-egész viszonyon, lineáris időbeliségen (azaz, ami előbb volt és releváns lehet az oka a később történt jelenségnek).

Keith Jenkins a posztmodern történetfilozófia jegyében azt írja, éppen az 1789. évi francia forradalmat hozva példaként,⁵ hogy a fő kérdés az, hogy hol húzzuk meg az események láncolatában a visszatekintés határát,⁶ azaz meddig megyünk vissza időben. Jenkins válasza az, hogy aszerint végezzük az októrsítást, ahogyan és akitől azt megtanultuk.⁷ Ez különös jelentőséget ad a középiskolai tankönyvekben foglaltaknak és annak, hogy az általam vizsgált tankönyvek nem magyarazzák meg igazán a vörös- és fehérterror okait. Összességében véve tehát az októrsítás rendkívül komplex, de semmi nem zárna ki azt, hogy a fehérterror a vörösteror okozata legyen egy adott történeti diskurzusban.

Viszonypontok 1. – A vörös- és fehérterror a médiában

Mivel írásom alapvetően egy recepciótörténeti tanulmány, nem célozom egy hagyományos historiográfia megírására arról, hogy mit tud a szakirodalom a vörös- és fehérterrorról.⁸ Ellenben a jelenleg az interneten is megtalálható, tudományos ihletésű írásokat (interjú, kutatási beszámolók, kutatási eredmények alapján készült hírek stb.) tekintetem át a kérdésben, egyfajta viszonypontként használva ezeket a tankönyvekben megtalálható narratívákhoz. Azért is indokolt ez, mert a média hírek, akárcsak a tankönyvek, jóval nagyobb olvasói körhöz jutnak el, mint a kisebb példányszámban megjelenő szakmonográfiák, azaz jobban jelzik a köztudatban lévő információt. Továbbá az ilyen jellegű cikkek erősítik a

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben
A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

kialakult kánont, vagyis látható belőlük, hogy a mainstream (fősodor, az önmaga vagy mások által valódi tudománynak tekintett) történetírás mely narratívákat kívánja erősíteni, és melyeket pedig elhallgatni, gyengíteni.

Az oktársítás problémájának felvetése olyannyira releváns, hogy az alábbi konferencia-beszámoló első mondata ez: „A Magyarországi Tanácsköztársaság idején gyakorolt vörösteror, majd a többek által válaszreakcióként tekintett fehérterror olyan történelmi megrázkódtatásokat jelentenek, amelyekről máig éles vita folyik a közbeszédben.”⁹ Emellett többen, így a konferencia szereplői is kiemelték azt, hogy számos vita volt a vörös- és fehérterrortól, amelyek homlokterében a „számháború” állt, vagyis az, hogy melyeknek volt több áldozata. Ezen viták jelen tanulmány szempontjából kevésbé fontosak, egyszerűen azért, mert a középiskolai tankönyvekben ez így nincsen jelen. Ennek oka az, hogy a Horthy-korszak tankönyvei nem beszéltek fehérterrortól, a szocialista korszak kötetei pedig nem írtak a vörösterortól. Tulajdonképpen az első, széles körben használt középiskolai tankönyv a későbbiekben tárgyalt Salamon Konrád által írt munka, amely mind a kettőről ír. Bár jelzés értékkel érdemes megemlíteni, hogy a szocialista tankönyvek 5000 ember meggyilkolásáról írnak a fehérterror során, míg az újabb kutatások ezt erősen kétségbe vonják.¹⁰

Salamon Konrád egy 2019-ben vele közölt interjúban ekképpen értékelt a vörös- és fehérterrort:

– „A Tanácsköztársaság pedig a még erőteljesebb elnyomás eszközeihez fordult: ön hogyan ítéli meg a vörös terror időszakát? [A kérdező, Szilvay Gergely]

– [...] Az 1919-es kommunista diktatúra és a vörös terror elítélésében általában mindenki egyetért, s a józan eszű emberek a fehér terrort is elítélik annak ellenére, hogy egyesek megpróbálják azt csupán a rend 'helyreállításának' beállítani.

– Mi a vörös és a fehér terror mérlege? [A kérdező, Szilvay Gergely]

– A fehér terrort azzal szokták védeni, hogy a rendcsinálás miatt tették, amit tettek. Azonban a tanácsköztársaság bukása után a kommunisták – ritka kivételtől eltekintve – semmiféle ellenállást nem tanúsítottak. Tehát értelmetlen vérengzés volt a több száz áldozat meggyilkolása. [...] A vörös terrort pedig azzal védik, hogy a front mögötti területeken nyugalmat kellett teremteni. Ez igaz lehet, de a tanácsköztársaság maga volt a felesleges áldozatok követelő zsákutca. [...] A tanácsköztársaság eleve bukásra volt ítélve. [...] kiprovokálta az ellenforradalmi rendszert előkészítő fehérterrort, ráadásul a Tanácsköztársaság miatt lett ennyire rossz a trianoni békeszerződés.”¹¹

Érdekes ezen történészi és tankönyvszerzői vélemény fényében tekinteni a középiskolai tankönyvekre, így Salamon Konrádéra is. A fehérterror kapcsán többször felmerült, hogy mennyiben volt a kormányzathoz köthető, szervezett cselekménysorozat. Gellért Ádám a következőket fogalmazta meg: „Horthy számára az augusztus a hatalmi bázis kiépítéséről és a megszállt terület pacifikálásáról szólt. Úgy tűnik azonban, hogy ebben a kezdeti időszakban a rendcsinálás drasztikus és törvénytelen formáját is megengedhetőnek tartotta. Nem akadályozta meg a parancsnoksága alatt álló tisztí különítmények atrocitásait, minimum szemet hunyt felettük, később pedig mentesítette őket a felelősség alól. Mint katonai parancsnokot és későbbi kormányzót ezért súlyos felelősség terheli.”,¹² valamint: „A magy. Hűm. VI. oszt. főnökének parancsa alapján a mai napon a következő egyéneket a nép egyhangú vádja és ítélete alapján, mint helybeli kommunista vezéreket kivégeztük (kötél általi halál)’ – szól a különítményes tisztek egy csoportja által Szekszárdon, 1919. augusztus 10-én kézzel kiállított és aláírt 'jegyzőkönyv', amely alapján még aznap nyolc embert

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

kivégeztek. A történész ritkán talál ilyen egyértelmű és a tettesek által írt korabeli iratot. Az elmúlt száz év kutatásai során ez az első olyan írásos dokumentum, amelyik bizonyítékként szolgál, hogy létezett felsőbb szóbeli parancs a kommün vélt vagy valós támogatóinak kivégzésére.”¹³ Ez utóbbi állításra válaszolt Máthé Áron cikke,¹⁴ amelyre Gellért Ádám fogalmazott meg viszontválaszt.¹⁵

Viszonypontok 2. – A terror definíciói

A középiskolai tankönyvek lényegében nem definiálják a vörös- és fehérterrort. De ha megint egy, a köztudat formálásában fontos internetes forrást nézünk, a Wikipédia terror-szócikkét, akkor érdekes jelenségekre bukkanunk,¹⁶ mivel mindjárt a bevezetőben ez szerepel: *„Az államilag szervezett, intézményes terror, illetve a katonai terror a megfélemlítés rendszere és légköre, mint politikai eszköz (például a vörösteror vagy a fehérterror).”¹⁷ A „nevezetes példák” címszó alatt a jakobinus terror, a sztálini, a vörös- és a fehérterror szerepel.¹⁸ A vörösteror definíciója: „A vörösteror kifejezésen a kommunista mozgalom szimpatizánsai („vörösök”) által elkövetett nagyobb méretű, politikai indíttatású (ideológiai ellentétek által megalapozottan, rivális hatalmi csoportok tagjai ellen elkövetett) erőszakhullámokat értjük. A kifejezés eredeti jelentése az oroszországi polgárháborúhoz kapcsolódik, Magyarországon azonban elsősorban a Magyarországi Tanácsköztársaság alatt elkövetett atrocitásokat értjük rajta. Tágabb értelemben ideértik a spanyol polgárháború során a köztársasági kormányzathoz és a kommunistákhoz fűződő kivégzéseket is.”¹⁹ A fehérterror pedig ezt a definíciót kapta: „Ellenforradalmi terror általában. A fehér szín ellenforradalmi jelentése a nagy francia forradalom idejére nyúlik vissza, akkor alakult ki a fehér-vörös ellentétpár. [...] Magyarországon kb. az 1919 augusztusa és 1921 decembere közötti időszakra használt elnevezés, amelyeket fegyveres különítményesek követtek el a legfelsőbb vezetés, például a Hadügyminisztérium tudtával, sőt kifejezett parancsára.”²⁰ „Kegyetlenkedéseik, gyilkosságaik célpontja az 1919. március-július közötti kommunista Tanácsköztársaság vezetői, támogatói vagy szimpatizánsai, a vörösteror alatt elkövetett véres atrocitások résztvevői, baloldali értelmiségiek illetve a berendezkedő Horthy-rendszerrel szemben állók voltak. [...] A 'fehérterror' a kommunista bűntettek (vörösteror) helyszíneit járta végig, és azok valódi vagy vélt elkövetőit, felelőseit vontta felelősségre, sokszor igen erőszakos, kegyetlen módszerekkel. Egyszerre jellemezte önbíráskodás, a bosszúállás és a nem közvetlenül érintettek megfélemlítésének szándéka. Gyakran összekapcsolódott antiszemita felhangokkal, pogromokkal. A mozgalomnak a higgadtabb történészi értékelések szerint nagyságrendileg ugyanannyi áldozata volt, mint a megelőző vörösterornak (500-600 között, esetleg több, de jóval 1000 alatt), bár a Horthy- és a Kádár-rendszerre, valamint a baloldali emigrációra is jellemző volt, hogy az ellenpólus által elkövetett gyilkosságok számát igyekeztek eltúlozni. (Böhm Vilmos hadügyi népbiztos, illetve a szintén emigráns Jászi Oszkár például teljesen irreálisan 5000 körülire tette az áldozatok számát); ezeknek a túlzásoknak időnként a külföldi történelemtudomány is hitelt adott).”²¹*

A Wikipédia definícióiban mindenképpen szerencsés az, hogy a hazai vörös- és fehérterrort beleágyazza a nemzetközi kontextusba, vagyis az általános felől halad a konkrét felé. Ugyanakkor az is érdekes, hogy a fehérterrort kifejezetten nem tekinti a vörösteror következményének, azaz *expressis verbis* nem fogalmaz meg oksági összefüggést közöttük, a kiemelt részek mégis utalnak erre, de valahogy úgy, hogy a szöveg egyben cáfolja is az oksági viszonyt, mivel azzal érvel, hogy nem csak a vörösteror elkövetői bűnhődtek. Holott

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

az oksági összefüggést önmagában az okozat eltérése (azaz például a két terror nem egyforma volumenű) nem számolja fel.

Az oksági problémát így is meg lehetne fogalmazni: a vörösteror nélkül megtörtént volna-e a fehérterror? A mainstream történetírás általában elutasítja ezen („*Mi lett volna, ha [...]?*”) kérdés feltételét, holott a kortársak is feltették azt a kérdést, hogy mi történik, ha más döntést hoznak, azaz mérlegelték a lehetőségeiket. Bár a „*Mi lett volna, ha [...]?*” jellegű kérdés nem megválaszolható, pontosan annyira fiktív és mentális konstrukció, mint az oksági reláció felállítása.

Felmerül a kérdés, hogy mennyire önkényes azt vizsgálni, hogy a hazai középiskolai tankönyvek *expressis verbis* megfogalmazznak-e oksági viszonyt a két terror között, azaz kimondják-e, hogy a vörösteror miatt történt a fehérterror. Hiszen az egyik lehetőség az, hogy ezt mindenki magától is tudta, így nem volt szükség rögzíteni, míg az én előfeltevésem az, hogy ez nem volt (és jelenleg sem) evidencia. Nagyon nehezen bizonyítható mindkét állítás, hiszen ehhez valamiféle osztársadalmi tudást kéne vizsgálni például kérdőívvel reprezentatív mintán, ami a szociológia vagy a pszichológia módszertanába tartozik. Ugyanakkor az alábbi forrás, bár egyedi példa, inkább azt húzza alá, hogy a szocialista rendszer nem szeretett volna ilyen összefüggésre rámutatni, sőt, felfordította az ok és az okozat viszonyát: „*A dolgok azonban másként alakultak: a megszorított helyi ellenforradalmi lázadásokra, majd egyes központi akciókra, vagyis a fehérterrorra válaszként megszületett a vörösteror, sőt a külföldi intervenció miatt a Tanácsköztársaság honvédő háborúra kényszerült. A proletariátus hatalomrajutása szempontjából persze jogosan emelte ki Lenin, és hangsúlyozzák ma is — az oroszországitól eltérő — 'békekészes formát', de ezt hiba lett volna akkor is fenntartani, amikor az ellenforradalom fegyveres harcot kezdett a Tanácsköztársaság ellen.*”²²

A fenti idézetek gyakran használják az „ellenforradalmi” kifejezést, amelyről szintén érdemes lenne elgondolkodni, hiszen erősen a kommunista szóhasználatához kapcsolódik, miközben alapvetően csak nyelvészetileg nézve értékesleges, hiszen az „ellen” szóhoz kapcsolódó kifejezés tartalma határozza meg az értékét. Vagyis például a Horthy-korszak ellenforradalminak nevezése jobboldali szempontból pozitív kifejezés, hiszen innen nézve a negatívan értelmezett szocialista forradalom ellen lépett fel, míg baloldali értelmezésben negatív, hiszen efelől tekintve a „reakciós” rendszer a progresszív, és haladó szocialista eszmékkel szemben állt.

Viszonypontok 3. – A Horthy-korszak tankönyvi narratívája

Jelen tanulmány célja, hogy a magyar középiskolai tankönyvekben megvizsgálja azt, hogy a szocializmus időszakában milyen narratív keret, milyen beszédmód volt jellemző a vörös- és a fehérterrortól. Ugyanakkor a szocialista történetnézetben a forradalmiság egyfajta láncolatot alkot, ezért a vizsgálatba érintőlegesen bevontam a francia forradalmat és a párizsi kommünt is. Továbbá, hogy látványos legyen, hogy ez egy teljesen más koordináta-rendszer, mint a Horthy-korszak narratívája, először viszonypontként két jobboldali – egy állami és egy katolikus tankönyvben szereplő – olvasatot mutatok be az alábbiakban.

Az 1940-ben, tehát még a Horthy-korszakban megjelent állami középiskolai tankönyv²³ meglehetősen tárgyilagosan mutatja be a francia forradalmat. Terminológiahasználata

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

semleges. Például: „A királyi udvar katonasággal vette körül Versaillesst és elbocsátotta a harmadik rend előtt népszerű Neckert. Erre a hírré megmozdult a harmadik rend vezéreitől felizgatott párizsi nép és július 14-én lerombolta a régi rendszer jelképét, a Bastille nevű állami börtönt.”²⁴ Ugyanakkor az értékelés világos, az *Ellenforradalom* című alfejezetben ez szerepel: „A király meghalt, de a királyság gondolata életben maradt. A hagyománytisztelő francia nép a vidéken elfogulatlanul bírálta a forradalom túlkapásait és fegyvert fogott a rendszer ellen.”²⁵ Majd pedig a jakobinus diktatúrát a *Rémuralom* címszó alatt tárgyalják szerzők: „Érezték [ti. a jakobinusok], hogy csak megfélemlítéssel, mindennapos vérengzéssel tudnak a helyzet urai maradni.”²⁶ A forradalom egészének értékelése pedig ez: „A forradalom a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavával indult útjára és teljes zsarnoksággá fajult. A gondolkodás és lelkiismeret szabadságáról szó sem lehetett. A rémuralom harcot indított a keresztény vallás Isten-imádása ellen. [...] Itt bontakozott ki teljes mértékben Voltaire eszméinek romboló hatása.”²⁷ A francia forradalomról a Horthy-korszak végére kialakult középiskolai tankönyvi paradigma tehát egyértelmű. A második, később a szocialista narratívában fontos szerepet nyerő forradalom, a párizsi kommün ebben a tankönyvben egy mindössze ötsoros említést kapott.²⁸ A ma főként Tanácsköztársaságnak ismert uralmat a tankönyv²⁹ *A proletárdiktatúra és vezetői* alfejezetcím alatt rémuralomnak titulálja, a vörösteror kifejezést nem használja, az ellenforradalom kifejezést pedig a későbbi szocialista beszédmódtól eltérően pozitív értelemben definiálja: „[...] Szamuely pribékjei [...] vérbefojtottak minden ellenforradalmi megmozdulást.”³⁰ A Horthy-korszak elején lezajlott, a szocialista narratívában fehérterrorként leírt eseményeket a tankönyv nem említi, viszont külön érdekesség, hogy a trianoni béke kifejezést parancsbékeként definiálja, és gyakran így is nevezi. Ugyanezen parancsbéke kifejezést használja a szintén 1942. évi katolikus tankönyv,³¹ amely jóval erőteljesebb értékelést fogalmaz meg a Tanácsköztársaságról: „[...] valójában örültek és gonosztevők – túlnyomórészt zsidók – egyéni zsarnoksága alá jutott a nemzet. A valláserkölcsi és hazafias eszméket gúny tárgyává tették és megsemmisítésükre törekedtek; a legkitűnőbb és leghűségesebb magyarokat legyilkolták vagy börtönbe zárták, terrorlegényekkel kinozták [...] a proletárdiktatúra több mint 500 embert küldött halálba, közülük 19 katolikus papot.”³² Fehérterror helyett csak egy utalás szerepel, amely szerint a népbiztosok tanácsa a szociáldemokratákra ruházta a kormányzást, de ezt a fehér szervezkedés eltávolította.³³

A szocialista korszak narratívája 1. – A töredezett értelmezési keret

A vizsgált téma különböző tankönyvekben jelenik meg, egyrészt, mert eleinte nem egy kötetben szerepeltek a magyar és az egyetemes történeti részek, másrészt, mert a francia forradalom végül a középiskolai III., a XX. századi események pedig a IV. évfolyamos tankönyvekbe kerültek. A Kosáry–Mérei-féle tankönyv már 1945-ben letette az alapokat.³⁴ Rendkívül látványos, hogy a vörös- és a fehérterror között a kötetben nincs ok-okozati összefüggés, hiszen a vörösteror vagy bármiféle, a Tanácsköztársaság idején történt megtorlás nem is szerepel a könyvben, míg a fehérterror egy mondatban jelenik meg: „Megindult a demokratikus és forradalmi elemek véres üldözése (fehérterror).”³⁵ A demokráciaellenesség fogalmát a szöveg már két oldallal korábban ekképpen definiálta: „Társadalomszemlélete folytán demokráciaellenes volt ez a gondolkodás [ti. a Horthy-korszaké] és irtózott a reformoktól. Jellemző, hogy a függetlenségi a gondolat a kiegyezés felbomlása után ekkor is fennmaradt. Csakhogy most már Habsburgellenes formában, fajvédő, turánista elemekkel összekeveredve.”³⁶ Ugyanebben az évben jelent meg az

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben
A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

egyetemes tankönyv is.³⁷ Ennek érdekessége, hogy a francia forradalom leírása tárgyilagosságnak tűnik, hiszen a fent idézett Horthy-korszakbeli kötet értékelése itt nem jelenik meg, sőt, a Bastille lerombolása például kimarad, a jakobinusok diktatúrája mellől is elmarad a rémuralom jelző. A későbbi kommün pedig nem is szerepel a kötetben. Ezzel szemben Hanák Péter munkája már nagy terjedelemben, nyolc oldalban mutatja be a kommünt.³⁸ Ez az értelmezés egyértelműen a szovjet szocialista forradalom elődjének tekintti a kommünt, és szellemi hidat ver a kettő közé: „[...] ez volt az első tényleges proletárforradalom. Éppen a proletariátus további forradalmaira gyakorolt óriási hatása miatt szükséges, hogy hibáit és hiányosságait feltárjuk. [...] nem rendelkezett egységes, forradalmi, a tudományos szocializmus elméletével felvértezett párttal [...] a vezetés egysége is hiányzott [...] nem semmisítették meg habozás nélkül [...] a burzsoázia fegyveres erejét [...] nem tudta a parasztsággal való szövetséget megteremteni [...] A párizsi Kommün tanulságait teljes mértékben felhasználta később a dicsőséges Bolsevik Párt Lenin és Sztálin vezetésével [...]”³⁹

Ezen egyetlen kötetnek nagyjából párja Lukács Lajos *Magyarország története* című munkája.⁴⁰ Itt már látható a szocialista narratíva teljes és kifejtett formájában. Ennek alapjai a következők:

1. A magyar polgári demokratikus forradalom (őszirózsás forradalom) alatt már fellendült a magyar munkásmozgalom.⁴¹
2. E mozgalmak célja a háborúellenesség volt.⁴²
3. Az 1918-as forradalom kitörésekor burzsoá demokratikus forradalom volt, de már jelen voltak a jövő prolejárállam szervei.⁴³
4. Szerkezetileg érdekes elem, hogy következik egy csaknem tízoldalas leírás a Kommunista Magyarországi Pártjáról, amelyet később azzal indokol a szöveg, hogy „[...] megteremtődött a forradalom győzelmének szubjektív előfeltétele is, vagyis: a Kommunista Magyarországi Pártja képessé vált a proletárforradalom szervezésére, vezetésére [...]”⁴⁴
5. „1919. március 21-én a magyar dolgozó nép határtalan lelkesedése mellett kikiáltották a Magyar Tanácsköztársaságot.”⁴⁵
6. „A proletariátus diktatúrája a legteljesebb demokrácia a dolgozó nép számára [...]. A Tanácsköztársaság nem ismert faji vagy nemzeti különbségeket.”⁴⁶
7. „A Tanácsköztársaság mindent elkövetett, hogy a fokozódó belső és külső nehézségek ellenére gyors ütemben javítsa a dolgozók szociális helyzetét.”⁴⁷
8. A Tanácsköztársaság honvédő háborút folytatott az imperialistákkal szemben, amelyben Rákosi Mátyásnak fontos szerepe volt, és amely az ellenforradalmárok hazaárulása miatt bukott el.⁴⁸
9. A Tanácsköztársaság fő tanulsága, hogy a bukást a belső széthúzás (tudniillik a szociáldemokraták árulása), a földkérdés rendezetlensége és a régi rend híveivel való teljes leszámolás hiánya okozta.⁴⁹ E tanulságok teljesen egybecsengenek a Hanák-féle egyetlen tankönyv megállapításaival a párizsi kommün kapcsán.
10. Az ellenforradalom az antant-imperialisták segítségével győzhetett,⁵⁰ a vörösteror természetesen nem szerepel, ellenben a fehérterror bő kétoldalas leírást kap: „Horthy az ellenforradalmi bandák szervezéséhez minden segítséget megkapott az antant hatalmaktól. [...] Fehér terrorista csapataival 1919 augusztus és november között hadjáratot vezetett a Dunántúl békés lakossága ellen. Tiszti különítményei vadállati kegyetlenséggel törtek rá falvak és városok dolgozó népére. A kommunisták elleni

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

hajsza nevében százával szedték a túszoikat, kínozták, gyilkolták az elfogottakat. [...] A fehérterror dühöngése miatt [...] senkinek az élete sem lehetett biztonságban [...]. A kormány első teendői közé tartozott a Tanácsköztársaság számos kiemelkedő vezetőjének és hős harcosának [a tankönyv Korvin Ottót, László Jenőt és Krammer Sándort nevezi meg] kivégeztetése. [...] A szociáldemokrata áruló vezetők egyetértettek [...]. Az 1920. januári választásokat a fehérterror törvényesítése érdekében rendezték meg. [...] Az ellenforradalmi rendszer a fizikai terror mellett nagy szociális demagógiát fejtett ki, amelyben [...] elsőrendű szerep jutott a klerikális reakciónak.”⁵¹

A szocialista korszak narratívája 2. – Az egységes értelmezési keret

Az 1950-es évek második felétől már nem volt külön magyar és egyetemes középiskolai tankönyv, így a III. és IV. osztályos tankönyvekbe kerültek az általam vizsgált témák, és strukturálisan is egységesebb lett az értelmezési keret. Unger Mátyás tankönyve⁵² a francia forradalmat a régi reakciós rend összeomlásaként ünnepli, a jakobinizmusban pedig a régi rend megsemmisítőjét látja, amely jogosan alkalmazta a terrort.⁵³ A kötet „párja”⁵⁴ a párizsi kommünt a Hanák-féle tankönyv narratívájában írja le.⁵⁵ A Tanácsköztársaság, valamint az időben azt követő fehérterror leírásában egy az egyben a Lukács-féle tankönyv leírásai, narratívája szerepel, az utóbbi téma annyiban egészül ki, hogy szerepel Prónay Pál naplójából egy részlet a fehérterror borzalmainak alátámasztása céljából.

Külön érdekesség, hogy 1958-ban jelent meg egy olvasókönyv, amely számos szöveget tartalmaz a Tanácsköztársaságról és a Horthy-korszakról is, és ideológiai szempontból hatékonyan kiegészíti a fenti tankönyveket, valamint a már kifejtett, egységes szocialista narratívát.⁵⁶ A kötet alaphangját megadja az első fejezet – *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom világtörténelmi jelentősége. Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban* – bevezetője, amely szerint „[v]ilágformáló, hősi harcokról fogtok tanulni – a munkásosztály, az elnyomott dolgozók évszázados harcáról, amit százezren és millióan, a jobb jövőben bízva vívtak uraik ellen. [...] az igazságtalan világ ellen [...] amelyben milliók nyomorogtak [...] a munkások, a dolgozó tömegek hosszú idő óta harcolnak az elnyomók, a tőkés ellen, hogy megdöntsék az elnyomás, a munkásnyúzást, a háború rendszerét – a kapitalizmust.”⁵⁷ A francia munkásság kísérlete című alfejezet a kommünt tekinti az első proletárhatalomnak, amelyben megszületett az Internacionálé.⁵⁸ Ez után következik természetesen a forradalmi hagyományban az orosz forradalomról szóló rész, majd az *Összefog a világ proletariátusa* című alfejezet, benne többek között Szamuely Tiborral, Kun Bélával, Zalka Mátéval. A következő nagy fejezet a *Magyar Tanácsköztársaság és vöröshadseregének dicső harcai a kommunisták vezetésével* címet viseli. Már itt látható az a korábbi szocialista tankönyvekben is látott szándék, hogy a Tanácsköztársaságot honvédő kormányzatként mutassák be. Ebben a fejezetben is kibontakozik a már ismert narratíva: a hazai tőkészeket a külföldi imperialisták segítették, a magyar szociáldemokraták pedig elárulták a munkásokat és parasztokat. A *Szamuely az élen* című szöveg őt mint hős szabadságharcost, az intervenciók elleni harcok vezetőjét mutatja be. A szövegek szerint a bukás fő oka a túlerő volt, míg a Tanácsköztársaság legnagyobb tanulsága az, hogy „[a] régi magyar uralkodó osztályok végképp elvesztették minden kapcsolatukat a haladással. [...] Csak szocialista barátaink oldalán vagyunk erősek [...]”⁵⁹ A harmadik nagy fejezet *A magyar dolgozók élete és harcai a Horthy-fasizmus éveiben. Magyar partizánok a*

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

második világháborúban. Itt a fehérterror négyoldalas leírást kap, egyéni példákkal, visszaemlékezésekkel. A számadatokat tekintve a kötet szerint „[a] fehérterror kezdetén több mint 5000 embert gyilkoltak meg, 70 000 embert zártak börtönbe, vagy internálótáborokba.”⁶⁰ Ekképpen értékeli a szöveg a fehérterrort: „A bemutatkozás azonban féktelen, s világtörténelemben is ritka volt. A magyar fasizmus lovagjai válogatott kínzásokkal ezer és ezer dolgozót gyilkoltak meg. [...]”⁶¹Több eset is szerepel itt, ezek közül a Kecskeméten történtek szocialista narratíváját emelem ki, amely a jelenlegi közéletben is komoly vitákat eredményez.⁶²

*„A lista összeállítása után Héjjas, mint a rohamra induló hadvezér, mindenre gondolt. Koromsötétség nehezedett a városra, a polgárok megfélemlítve ültek otthon, s nem tudták, hogy mikor jönnek értük. Azután leitatta embereit, s ezzel a részeg, de tulajdonképpen józanul is mindenre kapható gyilkos társasággal csak ezen az egy éjszakán több mint 50 embernek oltatta ki az életét. Kik voltak ezek az áldozatok? Munkások, parasztok, tanítók, hivatalnokok, ügyvédek, kereskedők, nyugdíjasok. Orgoványra vitték őket, ott végezték ki bestiális módon valamennyit.”*⁶³

Az Unger-féle III. évfolyamos tankönyv kevés változtatással a '70-es évekig folyamatosan megjelent, IV. évfolyamos párja a Balogh-féle kötet lett.⁶⁴ Ez utóbbi a korábban kialakított narratívát képviseli a Tanácsköztársaságról, vörösterorról nem ír. Az „ellenforradalom rémuralmának” tárgyalásakor a fehérterror háromoldalas leírást kap, amely tulajdonképpen megegyezik a fent idézett Olvasókönyv szemléletével és adataival: „A különítmények terrorja a hivatalos kormány szervekkel párosult. A hatóságok a Tanácsköztársaság minden tisztviselőjével és támogatójával szemben eljártak. Széles körű besúgórendszert szerveztek, ami tág teret adott a rágalmozás alapján történő meghurcolásnak. Néhány hónap alatt ötezer embert öltek meg, 70 ezret zártak börtönbe vagy internáló táborba. Százezer ember emigrációba kényszerült.”⁶⁵

Az 1980-as évek szinte mindenki számára ismert III. osztályos kötete a Závodszy-féle tankönyv, amely még a '90-es években is népszerű volt.⁶⁶ Ez a kötet már a szocialista frazeológiától mentesen, objektivista (objektivitás látszatát keltő) jelleggel ír a francia forradalomról és a kommünről is, főként az eseménytörténet ismertetésére koncentrál. Az utóbbit már nem tartja az első szocialista rendszernek, szétválasztja a kommunalistákat és a kommunistákat. Néhány esetben nyílt értékelést fogalmaz meg, jelzős szerkezetekkel minősít, erre példa a jakobinus terror leírása és értékelése: „A konvent félelmetes eszközt alkalmazott: a forradalmi terrort. Az elfogott ellenforradalmárokat tömegesen kivégezték. A kivégzéseket fokozatosan kiterjesztették az ún. gyanúsakra is. A jakobinus diktatúrát a legtöbb támadás a terror miatt érte. A forradalom rövid úton leszámolt azokkal, akik a léteire törtek, és ez történelmileg szükségszerű volt. Egyidejűleg zajlott, példátlan kegyetlenséggel az ellenforradalmárok terrorhadjárata (pl. Vendée-ban).”⁶⁷ A részletben a szocialista narratívaképzés több sajátos, de finomított eleme látható: 1. A terror szükségszerű volt, azaz meg kellett történnie. 2. A terror személytelen, nem emberek rendelték el és hajtották végre, hanem „a forradalom”. 3. Vele egyidejűleg, tehát nem annak folyományaként, az ellenfél is ugyanilyen eszközöket alkalmazott. Vagyis a politikai ellenfél egy erkölcsi szintre került ebben a narratívában a „terroristákkal”, másrészt viszont az ok-okozati összefüggésnek a lehetősége sincs meg, azaz fel sem merül, hogy az itt úgynevezett ellenforradalom a jakobinus terrorra válaszként „történelmileg szükségszerűen” reagált. Ugyanezen tankönyv 1992. évi kiadása ellenben már nem így fogalmaz: „A konvent félelmetes, de mind jogilag,

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

mind erkölcsileg súlyos következményekkel járó eszközt alkalmazott: a forradalmi terrort. A köztársaság elfogott ellenfeleit tömegesen kivégezték. A kivégzéseket fokozatosan kiterjesztették az ún. gyanúsakra is. A terror kicsúszott az életrehívók ellenőrzése alól, és egy ponton túl már nem erősítette, hanem gyöngítette a diktatúrát, hiszen senki nem érezhette biztonságban magát.”⁶⁸ A rendszerváltás előtti szöveg egyes elemei láthatóan megmaradtak, ugyanakkor bekerült egy morális értékítélet, amely furcsa érzetet kelt a korábbi politikai szükségszerűségi érv maradványa mellett: azaz a terror erkölcsileg kétségbe vonható, és/de politikailag többet ártott, mint használt, mivel senki nem érezhette biztonságban magát. Bár látható, hogy ez utóbbi indoklás kicsit összefüggéstelen és szervesen kapcsolódik az érveléshez.

A III. évfolyamos kötet folytatólagos párja a Jóvérné-féle tankönyv,⁶⁹ amely szintén megjelent a rendszerváltás előtt és után is. Az 1989 előtti kötet következetesen folytatja a szocialista narratívát, vörösterorról szó sincs, csak megemlíti fél mondatban, hogy a Tanácsköztársaság leverte az ellenforradalmi fegyveres lázadásokat.⁷⁰ *A fehérterror tombolása* című rövid, féloldalas alfejezetben pontosan az eddig már ismertetett értékelés és számadatok szerepelnek.⁷¹ Ehhez képest ugyanezen kötet 1991. évi kiadása⁷² semmit nem módosított a szocialista narratíván, szó szerint egyezik a korábbi kötettel, két évvel a politikai rendszerváltás után!

Salamoni döntések⁷³

Látható tehát, hogy az 1990-es években még szinte módosítások nélkül tovább élt a szocialista narratíva a középiskolai tankönyvekben. Ebbe a tovább élő szöveghagyományba jött be Salamon Konrád tankönyve 1994-ben,⁷⁴ amely ezen helyzetnek is köszönhetően rendkívül vegyes fogadtatást kapott. A Salamon-féle kötet első megjelenése óta folyamatosan a közérdeklődés középpontjában van, számosan bírálták vagy vizsgálták egyes részeit.⁷⁵ Sőt, nemcsak a szakmai vélemények nézhetők meg, hanem az is, hogy egyes felhasználók hogyan vélekedtek róla. Azaz lehetőség kínálkozik a recepciótörténeti megközelítésre is. Itt 11 hozzászóló 36 – gyakran egymással is vitázó – véleménye jelenik meg.⁷⁶ A tankönyvről szóló rövid Index fórum legadekvátabb véleményeit választottam ki, és azok részleteit közlöm:

1. „[...] Az első világháború summájánál azt közli, hogy tíz millióan pusztultak el éhezésben és járványok következtében, pedig én a legtöbb helyen azt találom, hogy csak a spanyolnáthának 20 millió halálos áldozata volt. Nem tudom az elmúlt időszakban mennyire dolgozta át a New Deal-t elemző részt, de pongyolának érzem néhol. [...]”⁷⁷
2. „Salamon a legjobb középiskolás tankönyvszerző, meg az összes tankönyv közül, ami úgy általában a kezembe került valaha is, az egyik legjobbnak érzem. Becsületes ember, aki írta, és jó történésznek érzem.”⁷⁸
3. „Rajtad kívül szvsz [egyik hozzászóló: I. P.] az egész szakma gyalázza. S. K.-ot is, a tankönyvét is.”⁷⁹
4. „Jah, csak nem mindegy, hogy ki. A baloldali kötődésűeknek nem tetszik, mert túl jobboldali, a jobboldali történészeknek meg nem tetszik, mert idézi még a marxista múltat. Szerintem viszont feltűnő, hogy mennyi kritikát kapott a könyv, talán azért is,

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben

A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

*mert viszonylag gyorsan állították össze, mindenestre nem lenne baj, ha revideálnák.*⁸⁰

5. *„Ha ez az ember ennyire buta, mint ahogy ti mondjátok, és ennyire rossz könyvet írt, akkor hogyan van, hogy egy ilyen jelentős feladatot (középiskolai tankönyvírás) bíztak rá? [...]”*⁸¹
6. *„Engem csak attól tör ki a frász, hogy ömlesztve tálalja az egész 20. századot. Nekem sokkal szimpatikusabb lenne, ha nem kronológiai, hanem tematikai szempontok alapján osztaná el a fejezeteket.”*⁸²
7. *„A Salamon Konrád-féle könyvből nem lehet normálisan tanulni, aminek a szerkezete az oka: nem nagyobb egységekben taglalja előbb az egyetemes, aztán a magyar törtit, hanem szinte bekezdésenként ugrik a határon túlra és vissza.”*⁸³
8. *„Ebből a könyvből tanultam anno. A tartalmát tekintve korrekt, kiegyensúlyozott, a XX. század történelmét a többihez – mármint akkor, amikor érettségiztem, azóta lehet, hogy vannak jobbak is – képest árnyaltan és lehetőség szerint ideológiamentesen tárgyalta. Jó könyv volt, de kissé ömlesztett [...]”*⁸⁴
9. *„Salamon Konrád történelemtankönyve kitűnő, a legjobb történelemtankönyv a XX. századról. Stílusa, nyelvezete is jó [...]. A tárgyszerű részek mellett nagyszerű, gyakran humoros eredeti dokumentumrészletekkel színesíti a könyvet, pl. a Leninről szóló rész vagy Churchill rádióbeszéde.”*⁸⁵
10. *„Gondolom, ezt az ugyanonnan származó idézet csokrot is, mint a Salamon könyv nagyszerűségét zengő, pozitív bírálatot fogod nyugtázni. 'Számos esetben kiegyensúlyozottabb, többoldalú forrásközlés, körültekintőbb, tárgyilagosabb tankönyvi szöveg alkalmazása kívánatos. Helyenként ideológiai megállapításokat tesz a szerző. Ezt kerülendőnek tartjuk.' 'Gyakran a szerző maga minősít, értékeli. Didaktikailag szerencsésebb lenne, ha a szerző tényeket – s minél több eredeti forrást – közölné, s a diák (szükség esetén a tanár segítségével) maga vonhatná le a következtetést.' 'A tankönyv sokszor az utókor nézőpontjából ítél meg egyes kérdéseket. Így például az eurokommunizmust ábrándnak tekinti, 'bátortalan' a '68-as magyar reform. Rendszerint vitathatóak az ilyen megállapítások.' 'Kerülni javasoljuk a minősítő jelzők gyakori alkalmazását. (Feltűnő, hogy egyes jelzőket csak adott körben használ (pl.: elaggott csak a kommunista vezetők jelzőjeként fordul elő). Visszafogottabban kellene a hangfestő szavakat is alkalmazni (pl.: szimatolták).' 'Gyakran csak az egyik lehetséges álláspontot, nézőpontot, tükröző forrást közöl (pl.: a szárszói konferenciánál Németh Lászlótól közöl, Erdei Ferenctől nem ad közre forrást.). A kiegyensúlyozottság alapvető igénye és módszertani szempontok miatt célszerű lenne ugyanarról az eseményről, személyről különböző forrásokat közölni.' 'A jelenleginél nagyobb figyelmet kell fordítani a kiegyensúlyozottabb adatközlésre. Előfordul, hogy bizonyos elemek kiemelése, mások elhagyása megváltoztathatja, netán módosíthatja a reális, tényszerű helyzetet.' Végül egy másik idézet, Konok Péter történésztől: 'A tankönyvtermés egyik leginkább átideologizált, legsematikusabb terméke a Salamon Konrád által írt negyedikes gimnáziumi tankönyv.' Szvsz ez a megállapítás áll a legközelebb az igazsághoz:-)”*⁸⁶
11. *„Ezek az idézetek szintén Salamon Konrád könyvét dicsérik, hiszen nem tudják értékelhető módon bírálni. Az idézetek nagy részének szerzője (esetleg Triste [egyik hozzászóló – I. P.] is közöttük lehet, hiszen személyes ellenszenvet táplál Salamon Konrád iránt) nincs tisztában a történelemtankönyv műfaji kritériumaival. 'A tankönyv sokszor az utókor nézőpontjából ítél meg egyes kérdéseket.' Ez egyrészt amatőr*

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

*butaság, másrészt eléggé szelektív, hiszen mondjuk a második világháborús magyar szerepvállalás megítélésekor szinte soha nem alkalmazzák. Végül egy másik idézet, Konok Péter történésztől: 'A tankönyvtermés egyik leginkább átideologizált, legsematikusabb terméke a Salamon Konrád által írt negyedikes gimnáziumi tankönyv.' Konok Péter történész megállapítása elemi ismerethiányról, tájékozatlanságról árulkodó, személyes indíttatású; a sematikus jelzőnek értelme sincs. A Gyapay–Ritook-féle ókortörténetben másról se lehet olvasni, mint osztályharcról, osztályharcról, osztályharcról, elnyomásról stb.'*⁸⁷

A tanulság talán az, hogy

1. a kötet szerkezete a felhasználók véleménye szerint nem igazán szerencsés;
2. mindenki tendál arra, hogy a szerző hitelességét és hozzáértését vitassa, avagy méltassa, továbbá
3. mindenki az objektív kontra átpolitizált, jobb- vagy baloldali értékelési tengelyre helyezi ezt a könyvet. Azaz mindenki az igazat keresi, és nem a narratíva minőségét, valamint azt, hogy egy 18 éves diák tud-e tanulni ebből a tankönyvből. Ez utóbbi sokat elárul az olvasók azon elvárásáról, hogy objektív szövegre vágnak, de azt érzik, hogy a tények egymás mellé helyezése ezt nem garantálja, hiszen nyilván a tankönyvíró szelektálja a felhasznált „múlttelemeket”, ezáltal akarva-akaratlan manipulálva az olvasót.

Hogyan viszonyul ez a kötet a vörös- és fehérterrorhoz? A szocialista tankönyvekhez képest újítás, hogy szerepel a vörösterror kifejezés, ugyanakkor e rövid szöveggel le is zárul annak tárgyalása: *„Felkelések, sztrájkok sora bontakozott ki az egész országban. Közülük a legjelentősebb a Duna-melléki felkelés volt [...] a felkelést Szamuely Tibor és terrorlegényei kegyetlenül elfojtották, de elbukott a ludovikás tisztnövendékek felkelése is a fővárosban. A vörösterrort alkalmazó Szamuely a Duna-melléken több mint 50 embert végeztetett ki; egyedül Kalocsán 22 személyt.*⁸⁸ A fehérterror leírása négy oldallal később történik meg egy mondatban: *„Az ellenforradalom győzelmét ugyanakkor fehérterror kísérte, amely több mint 1000 áldozatot követelt.*⁸⁹ Egyfelől a számadat ötöde a korábbi szocialista tankönyvek által közölt 5000 halálos áldozatának, másfelől a fehérterrornak semmilyen oka nem szerepel itt, és nincsen logikai kontextus vagy definíció, hogy mi is az. Ugyanakkor az egy sornyi főszöveget kiegészíti két késsel szedett rövid forrás, amelyekről okkal kell feltételeznünk, hogy nem véletlenszerűen kerültek ide. Az első egy részlet Prónay Pál naplójából, amelyben azt írja, hogy Szatymazban visszahelyezte a régi hivatalnokokat, és az általuk megjelölt főbűnösöket statáriálisan felakasztatta.⁹⁰ Ebből a szövegből az a definíció olvasható ki, hogy Prónay szemszögéből a régi rend törvényes visszaállítása történt. A második forrásrészlet Zadravec István titkos naplójából szerepel, amely szerint Prónay később rémmé vált, és *„[s]zigorú katona volt. Azonban sohasem jogtalan.*⁹¹ E szerint a tankönyvi szöveg a források által azt sugallja – ennek ellentmondó írói-főszövegbeli vagy forrásban kifejezett vélemény hiányában –, hogy a fehérterror jogos és törvényes eljárás volt.

Összegezve az látszik, hogy ez a kötet sem definiálja a vörös- és fehérterrort, ahogyan az elődei sem. Szintén hasonlóan a korábbi kötetekhez nem magyarázza azt, hogy tulajdonképpen mi az oka a terrornak. A vörösterror még csak kap valami háttérben jelzett okot: a kibontakozó felkeléseket ezzel az eszközzel verte le a Tanácsköztársaság. Ugyanakkor a fehérterror oka nincs megjelölve, és nincsen összefüggésbe állítva a

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben
A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

vörösterrorral, pedig a kronológiai sorrend megengedné az oksági viszonyt is, azaz annak felvetését, hogy a fehérterror a vörösterrorra adott reakció.

Kitekintés: az ezredfordulón

A 2000-es évek tankönyvei elméletileg változatos képet mutatnak a vörös- és fehérterrorról. A *Befejezetlen múlt* című sorozat 5. kötete⁹² a vörösterrorra a következőképpen magyarázza: „Az idő haladtával minden társadalmi rétegben egyre nagyobb lett a Tanácsköztársasággal szembeni elégedetlenség, sőt, a nyílt ellenállás, amelynek megnyilvánulásaira a kormányzat terrorral válaszolt. 1919 nyarán a Dunántúlt vasutassztrájk bénította meg, több helyen parasztlázadások robbantak ki a rekvirálások és sorozások miatt, Budapesten a Ludovika Akadémia hallgatói és a dunai hadihajók (monitorok) matrózai lázadtak fel. A Tanácsköztársaság erőszakkal verte le valamennyi felkelést.”⁹³ A tankönyv narratívájában ettől függetlenül, azaz nem a vörösterror okozataként történt a fehérterror: „A Teleki-kormány mindenfajta szélsőséges politikai és katonai szervezettel szemben fel kívánt lépni, hiszen a szélsőjobboldal nem a régi rendszer helyreállítását akarta, hanem egy új [...] diktatórikus államot. Ezt a folyamatot a különítményesek terrorakciókkal próbálták segíteni, s ebben számítottak vezérükre, Horthyra is.”⁹⁴ Látható, hogy a két esemény egymástól való függetlensége szerkezeti szinten is megjelenik: a két terror részletezése között más tematikai alegységek szerepelnek, azaz még fizikailag is „messze van” egymástól a két téma. A Dupcsik–Repárszky-féle kötetben a két téma közötti fizikai távolság tovább nőtt, mintegy hatvanegy oldal választja el őket, a vörösterror leírása hasonló a *Befejezetlen múlt*-kötetbelihez, a fehérterror viszont csak apró betűben jelenik meg, mint írja a „[...] különítmények megtorló akciókat, fehérterrort folytattak a Tanácsköztársaság vélt vagy valódi támogatói ellen”,⁹⁵ vagyis a sorok között kiolvasható az oksági összefüggés vélelme, bár meglehetősen enyhén.

Kovács István és Kovácsné Bede Ágnes kötete⁹⁶ a vörös- és fehérterror részletezése nélkül, de határozott oksági összefüggést von a kettő között, a Vörösterror után fehérterror című alfejezetben ezt írja: „A vörösök terrorjára a fehérterror volt a válasz. [...] a megkínzottak és meggyilkoltak között a kommunista rendszer helyi vezetőin és szimpatizánsain kívül voltak zsidó vallású magyar állampolgárok is.”⁹⁷

A Bihari–Doba-féle kötet a vörösterrorra mint a lázadásokra adott választ írja le, azzal a kiegészítéssel, hogy „[a] Szamuely Tibor vezette vörös különítmények minden formális eljárás nélkül hoztak halálos ítéleteket”.⁹⁸ A fehérterror pedig így jelenik meg: „A tanácsköztársaságban játszott szerepük, mindenekelőtt a vörösterrorban való részvétel miatt hetvennégy személyt végeztek ki. Ennél azonban jóval nagyobb méreteket öltött a megtorlás [...] tiszti különítmények bírói eljárás nélkül végeztek ki vagy kínoztak meg kommunistákat, baloldalinak ismert embereket és zsidó polgárokat. A fehérterror áldozatainak száma ezer és kétezer közé tehető – legalább háromszorosa volt a korábbi vörösterror áldozatainak.”⁹⁹ Vagyis oksági összefüggés van, de azt mégis gyengíti a szöveg azzal az indokkal, hogy az áldozatok száma eltér. A forrásközpontú történelemtankönyv pedig megállt az időbeli összefüggés leírásánál (azaz nem vont le belőle oksági kapcsolatot): „Az ország népe a háborús szenvedések és a vörösterror után megismerhette a fehérterror borzalmait is.”¹⁰⁰ Sőt, tulajdonképpen ezzel a generalizált mondattal háborús méretűvé nagyították és egyenlősítették a két terrort.

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben
A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

„Tanulságok”

A Horthy-korszak végi, általam vizsgált két középiskolai tankönyv nem beszélt fehérterrorról, és szó szerint a vörösteror kifejezést sem használta. De a forradalmakat mint a társadalmi rend felfordulását értelmezték. Ugyanakkor a jobboldali eljárást (a szocialista narratívában fehérterror) az ellenük szervezkedők leveréseként definiálták. Az 1945-ben megjelent Kosáry-féle tankönyv számos egyéb kérdésben már a kifejlett szocialista frazeológiát és ideológiai keretet alkalmazta, de a fehérterrorról mindössze egy mondatot írt. Az 1950 utáni tankönyvekben alakul ki a teljes narratíva: a vörösterorról (e néven) nem esik szó, míg a fehérterror 5000 halálos áldozatot követelő, minden lakos életét fenyegető erőszakosorozatként jelenik meg. A szocialista tankönyvi narratívában a forradalmiság pozitív, újjító jelenség, amelynek velejárója az erőszak is, de az adott fennálló rendszer által önmaga védelmére alkalmazott erőszakos tevékenysége nem legitim és nem is legális ebben a narratívában: vagyis a Horthy-rendszernek nem volt joga a szocialista narratívában fehérterrornak nevezett eljáráshoz, de a szocialistáknak volt joguk erőszakot használni a rendszer ellen, ugyanakkor a szocialista tankönyvek ezt nem nevezték vörösterornak és nem is részletezték tartalmilag sem. Az általam vizsgált tankönyvek egyáltalán nem definiálják a terror kifejezést, és így a vörös- és fehérterrort sem. A rendszerváltozást közvetlenül követő években a szocialista narratíva lényegében nem változott. A Salamon-féle kötet az, amely egymás mellé teszi a kétféle terrort, bár oksági összefüggést nem von közöttük. A 2012-es, akkori új NAT előtti, ezredfordulós középiskolai tankönyvek számos változatos megoldást alkalmaztak, de az oksági összefüggések hangsúlyozása ezekben sem jellemző, bár találtam példát rá.

Az általam vizsgált tankönyvekre lényegében nem jellemző, hogy oksági viszonyt állítanak fel a két terror között. Ennek oka az, hogy a Horthy-korszak általam viszonypontként használt két kötet a saját maga által alkalmazott akciókat a törvényes rend megbontására irányuló szocialista cselekedetek jogos és jogszerű megbüntetéseként alkalmazta, tehát nem gondolkodott kétféle „terrorban”. A szocialista tankönyvi narratíva szintén nem kétféle terrorról beszélt – így nem is állíthatott fel közöttük oksági viszont –, hiszen saját értelmezésében a Tanácsköztársaság volt a nemzetek és fajok feletti honvédő demokrácia (vagyis proletárdiktatúra), amelyet a reakciós ellenforradalmi rendszer terrorisztikus megtorlással büntetett. Tehát ebben az értelmezési keretben a vörösteror (sem a kifejezés, sem az eseménysorozat) lényegében nincsen jelen. Az 1989 utáni tankönyvek zöme sem igen tudott mit kezdeni az ok-okozatiság kérdésével, ennek számos oka közül az egyik, hogy az a megelőző 50 év tankönyvi narratív hagyományában sem volt jelen.

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben
A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

IRODALOM

- BALOGH Endre (1979): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. 12. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest. BALOGH Endre (1979): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. 12. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BIHARI Péter – DUPCSIK Csaba – REPÁRSZKY Ildikó (2007): *Európa fölénye és katasztrófája 1867–1930*. 5. kiadás, Műszaki Kiadó, Budapest.
- BIHARI Péter – DOBA Dóra (2008): *Történelem a 12. évfolyam számára*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- BÖDÖK Gergely (2018): *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921)*. Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger. Disszertáció. http://disszertacio.uni-eger.hu/54/4/Bodok_disszertacio.pdf (Letöltés: 2021. szept. 7.)
- CSAPODI Csaba – BERLÁSZ Jenő (1945): *Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig a gimnáziumok VI., a líceumok és gazdasági középiskolák II. osztálya számára*. Szikra, Budapest.
- DUPCSIK Csaba – REPÁRSZKY Ildikó (2016): *Történelem IV. Középiskolák számára*. 14. kiadás. Műszaki Kiadó, Budapest
- EVANS, Richard J. (1997): *In Defence of History*. Granta Books, London.
- GELLÉRT Ádám (2019): Megvan a zsidó, fültövön löttem, azonnal vége lett. *Index*, szept. 27. https://index.hu/techtud/tortenelem/2019/09/27/megvan_a_zsido_fultovon_lottem_az_onnal_vege_lett (Letöltés: szept. 15.)
- GELLÉRT Ádám (2020a): Fehérterror: gyilkosságok felsőbb parancsra. *Index*, szept. 27. https://index.hu/techtud/tortenelem/2020/02/16/gyilkosságok_felsobb_parancsra_feherterror_horthy_korszak_kivegzes_gellert_adam (Letöltés: 2021. szept. 15.)
- GELLÉRT Ádám (2020b): Fehérterror, Horthy, források – Válasz Máthé Áronnak. *Mandiner*, márc. 16. https://mandiner.hu/cikk/20200316_feherterror_horthy_forrasok_valasz_mathe_aronn_ak (Letöltés: 2021. szept. 15.)
- HANÁK Péter (1954): *Egyetemes történelem IV. rész. A legújabb kor története (1871-1918)*. Negyedik kiadás, Tankönyvkiadó, Budapest.
- ILLIK Péter (2019): *A történészcéh alkonya: Az elmaradt paradigmaváltás*. Unicus Műhely Kiadó, Budapest.
- ILLIK Péter (2020): A mohácsi csata és a trianoni békediktátum, avagy okmagyarázat a középiskolai oktatásban. *Történelemtanítás, (LV.) Új folyam XI. évf. 3-4. sz.* <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2020/11/torteneszek-trianonrol-11-03-02> (Letöltés: 2021. szept. 7.)
- JENKINS, Keith (2003): *Re-thinking History*. Routledge, New York.
- JÓVÉRNÉ SZIRTES Ágota (1982): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- JÓVÉRNÉ Szirtes Ágota – SIPOS Péter (1991): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. Nyolcadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOSÁRY Domokos – MÉREI Gyula (1945): *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig a gimnáziumok VIII., a líceumok, gazdasági középiskolák és a tanító- (nő)-képző intézetek IV. osztálya számára*. Szikra, Budapest.
- KOVÁCS István – KOVÁCSNÉ Bede Ágnes (2008): *Történelem tankönyv 12. osztály. 2. kiadás*. Pedellus Tankönyvkiadó, Debrecen. (1. kiadás: 2001)
- LAJTAI L. László (2004): *Nemzetkép a történelemtanításban 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben*. Iskolakultúra – OSZK – OPKM, Pécs – Budapest

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben
A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

- LUKÁCS Lajos (1954): *A magyar nép története III. rész. 1849-től napjainkig*. Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MARCZINKÓ Ferenc – PÁLFI János – VÁRADY Erzsébet (1940): *A legújabb kor története a francia forradalomtól napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VI. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- MARCZINKÓ Ferenc – PÁLFI János – VÁRADY Erzsébet (1942): *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- *Olvasókönyv* (1958). Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
- SALAMON Konrád (2004-2005): *Történelem IV*. Index.hu: <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> (Letöltés: 2018. jún. 12.)
- SALAMON Konrád (2005): *Történelem IV. a középiskolák számára*. 11. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- SÁROSI Péter (2018): A fehérterror árnyékában: Héjjas Iván rehabilitálásáról. *Mérce*, nov. 2. <https://merce.hu/2018/11/02/a-feherterror-arnyekaban-hejjas-ivan-rehabilitalasarol/> (Letöltés: 2021. nov. 7.)
- SZAMUELY Tibor – RÁNKI György – PAMLÉNYI Ervin (1959): *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZÁRAY Miklós – KAPOSÍ József (2005): *Történelem IV*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZEGEDI Tasziló (1942): *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára*. Szent István-Társulat, Budapest.
- *Tankönyvvita a 12. évfolyam történelemtankönyveiről*. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – ELTE BTK, Budapest, 2010. március 19. https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2020/07/tankonyvvita_2010.pdf (Letöltés: 2018. jún. 12.)
- UNGER Mátyás (1959): *Történelem az általános gimnáziumok III. osztálya számára*. Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ZÁVODSZKY Géza (1981): *Történelem a gimnázium III. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ZÁVODSZKY Géza (1992): *Történelem a gimnázium III. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Felhasznált sajtóanyag:

- Fehérterror szócikk: *Wikipédia*: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Feh%C3%A9rterror> (Letöltés: 2021. november 20.)
- Mennyi áldozata volt a fehérterrornak? *HVG.hu* 2009. okt. 7. https://hvg.hu/itthon/200941_voros_es_feherterror (Letöltés: 2021. szept. 7.) Mennyi áldozata volt a fehérterrornak? [Szerzőként a HVG van feltüntetve.]
- MÁTHÉ Áron (2020): Legendák helyett inkább kérdések. *Vasárnap.hu*, márc. 2. <https://vasarnap.hu/2020/03/02/legendak-helyett-inkabb-kerdesek> (Letöltés: 2021. szept. 15.)
- SZILVAY Gergely (2019): A Tanácsköztársaság súlyosbította Trianont – Salamon Konrád a Mandinernek. *Mandiner*, febr. 9. https://mandiner.hu/cikk/20190209_salamon_konrad_interju_tanacskozarsasag_trianon (Letöltés: 2021. szept. 7.)
- SZÓTS Zoltán Oszkár (2019): Mennyiben következett a vörösteror a bolsevik ideológiából? *Ujkor.hu*, nov. 7.

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben

A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

<https://ujkor.hu/content/mennyiben-kovetkezett-vorosterror-bolsevik-ideologiabol>

(Letöltés: 2021. szept. 7.)

— Terror szócikk: *Wikipédia*:

<https://hu.wikipedia.org/wiki/Terror> (Letöltés: 2021. nov. 20.)

— Vörösteror szócikk: *Wikipédia*:

<https://hu.wikipedia.org/wiki/V%C3%B6r%C3%B6sterror> (Letöltés: 2021. nov. 20.)

ABSTRACT

Illik, Péter

Revolutions in the socialist secondary school course-books: from the French Revolution to the White Terror

The present study examines the narrative of the Hungarian Red and White Terror in the Hungarian secondary school course-books. In the Hungarian socialist narrative, the idea of revolution is closely linked to terror, and a revolutionary tradition also exists. Therefore, this paper will also briefly discuss the French Revolution and the Paris Commune in this narrative. The analysis also leads to a theoretical problem, the question of causality. It is a mental activity that constitutes a theoretical model of cause and consequence within a narrative. The main question is whether Hungarian secondary school course-books have established a logical or chronological causality between the Red and the White Terror. This study will also present the narrative of two textbooks published at the end of the Horthy-era. Obviously, they do not write about the White Terror as such, but they describe the Red Terror. After 1945, the socialist course-books vividly discussed the White Terror, but they did not write about the Red Terror. Course-books published from 1940 to the 1990s did not define the term “terror” including the Red and the White Terror. Furthermore, most of them did not establish a causal relation between the two terrors, i.e. they did not answer the question whether the Red Terror caused the later called White Terror.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány *A Magyarságkutató Intézet évkönyve, 2021.* (Szerk. NAGY Dóra – NAGY-L. István. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2022.) 179–208. oldalán megjelent munka némileg kiegészített változata.

² Köszönettel tartozom az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (OPKM) munkatársának, Szabó Károlynak és Kása Csaba kollégámnak a szakmai segítségükért. Jelen tanulmány csak kezdő lépése egy tervezett kutatásnak Kása Csaba közreműködésével.

³ A korai tankönyvekre vonatkozóan, az elméleti keretokről: LAJTAI L. László (2004): *Nemzetkép a történelemoktatásban 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben.* Iskolakultúra – OSZK – OPKM, Pécs – Budapest, 10-20.

⁴ EVANS, Richard J. (1997): *In Defence of History.* Granta Books, London, 142.

⁵ JENKINS, Keith (2003): *Re-thinking History.* Routledge, New York, 62.

⁶ Erre példa: ILLIK Péter (2020): A mohácsi csata és a trianoni békediktátum, avagy okmagyarázat a középiskolai oktatásban. *Történelemtanítás, (LV.) Új folyam XI. évf. 3-4. sz.*

<https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2020/11/torteneszek-trianonrol-11-03-02> (Letöltés: 2021. szept. 7.)

⁷ JENKINS (2003) 63.

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

-
- ⁸ BÖDÖK Gergely (2018): *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921)*. Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger. Disszertáció. 5-33.
http://disszertacio.uni-eger.hu/54/4/Bodok_disszertacio.pdf (Letöltés: 2021. szept. 7.)
- ⁹ SZÓTS Zoltán Oszkár (2019): Mennyiben következett a vörösteror a bolsevik ideológiából? *Ujkor.hu*, nov. 7.
<https://ujkor.hu/content/mennyiben-kovetkezett-vorosterror-bolsevik-ideologiabol> (Letöltés: 2021. szept. 7.)
- ¹⁰ Vő. Mennyi áldozata volt a fehérterrornak? *HVG.hu* 2009. okt. 7.
https://hvg.hu/itthon/200941_voros_es_feherterror (Letöltés: 2021. szept. 7.)
- ¹¹ SZILVAY Gergely (2019): A Tanácsköztársaság súlyosbította Trianont – Salamon Konrád a Mandinernek. *Mandiner*, febr. 9.
https://mandiner.hu/cikk/20190209_salamon_konrad_interju_tanacskozarsasag_trianon (Letöltés: 2021. szept. 7.)
- ¹² GELLÉRT Ádám (2019): Megvan a zsidó, fültövön lőttem, azonnal vége lett. *Index*, szept. 27.
https://index.hu/techtud/tortenelem/2019/09/27/megvan_a_zsido_fultovon_lottem_azonnal_vege lett (Letöltés: szept. 15.)
- ¹³ GELLÉRT Ádám (2020a): Fehérterror: gyilkosságok felsőbb parancsra. *Index*, szept. 27.
https://index.hu/techtud/tortenelem/2020/02/16/gyilkosságok_felsobb_parancsra_feherterror_horthy_korszak_ki vegzes_gellert_adam (Letöltés: 2021. szept. 15.)
- ¹⁴ MÁTHÉ Áron (2020): Legendák helyett inkább kérdések. *Vasárnap.hu*, márc. 2.
<https://vasarnap.hu/2020/03/02/legendak-helyett-inkabb-kerdesek> (Letöltés: 2021. szept. 15.)
- ¹⁵ GELLÉRT Ádám (2020b): Fehérterror, Horthy, források – Válasz Máthé Áronnak. *Mandiner*, márc. 16.
https://mandiner.hu/cikk/20200316_feherterror_horthy_forrasok_valasz_mathe_aronnak (Letöltés: 2021. szept. 15.)
- ¹⁶ Terror szócikk: *Wikipédia*: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Terror> (Letöltés: 2021. nov. 20.)
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ Vörösteror szócikk: *Wikipédia*: <https://hu.wikipedia.org/wiki/V%C3%B6r%C3%B6sterror> (Letöltés: 2021. nov. 20.)
- ²⁰ Fehérterror szócikk: *Wikipédia*: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Feh%C3%A9rterror> (Letöltés: 2021. november 20.)
(Gellért Ádám által is idézett cikkére hivatkozik. Kiemelés tőlem: I. P.)
- ²¹ Uo.
- ²² SELMECZI József (1979): Hogyan érveltek 1919-ben az Agitátorképző Iskolában. *Magyar Filozófiai Szemle*, 23. évf. 5. sz. 584.
- ²³ MARCZINKÓ Ferenc – PÁLFI János – VÁRADY Erzsébet (1940): *A legújabb kor története a francia forradalomtól napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VI. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- ²⁴ MARCZINKÓ–PÁLFI–VÁRADY (1940) 18.
- ²⁵ Uo. 22.
- ²⁶ Uo. 23.
- ²⁷ Uo. 23.
- ²⁸ Uo. 84.
- ²⁹ MARCZINKÓ Ferenc – PÁLFI János – VÁRADY Erzsébet (1942): *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- ³⁰ MARCZINKÓ–PÁLFI–VÁRADY (1942) 81.
- ³¹ SZEGEDI Taszilo (1942): *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára*. Szent István-Társulat, Budapest.
- ³² SZEGEDI (1942) 68.
- ³³ SZEGEDI (1942) 69.
- ³⁴ KOSÁRY Domokos – MÉREI Gyula (1945): *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig a gimnáziumok VIII., a líceumok, gazdasági középiskolák és a tanító- (nő)- képző intézetek IV. osztálya számára*. Szikra, Budapest.
- ³⁵ KOSÁRY–MÉREI (1945) 165.
- ³⁶ Uo. 163–164.
- ³⁷ Vő. CSAPODI Csaba – BERLÁSZ Jenő (1945): *Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig a gimnáziumok VI., a líceumok és gazdasági középiskolák II. osztálya számára*. Szikra, Budapest.
- ³⁸ HANÁK Péter (1954): *Egyetemes történelem IV. rész. A legújabb kor története (1871-1918)*. Negyedik kiadás, Tankönyvkiadó, Budapest.
- ³⁹ HANÁK (1954) 13–16.
- ⁴⁰ LUKÁCS Lajos (1954): *A magyar nép története III. rész. 1849-től napjainkig*. Harmadik kiadás, Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁴¹ LUKÁCS (1954) 152.
- ⁴² Uo. 157.
- ⁴³ Uo. 162.
- ⁴⁴ Uo. 176.
- ⁴⁵ Uo. 178.
- ⁴⁶ Uo. 179–180.

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben
A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

- ⁴⁷ Uo. 181.
- ⁴⁸ Uo. 185–195.
- ⁴⁹ Uo. 198.
- ⁵⁰ Uo. 200.
- ⁵¹ Uo. 202–204.
- ⁵² UNGER Máttyás (1959): *Történelem az általános gimnáziumok III. osztálya számára*. Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁵³ UNGER (1959) 156–157.
- ⁵⁴ SZAMUELY Tibor – RÁNKI György – PAMLÉNYI Ervin (1959): *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁵⁵ SZAMUELY–RÁNKI–PAMLÉNYI (1959) 28.
- ⁵⁶ *Olvasókönyv* (1958). Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
- ⁵⁷ *Olvasókönyv* (1958) 3.
- ⁵⁸ *Olvasókönyv* (1958) 15.
- ⁵⁹ *Olvasókönyv* (1958) 137.
- ⁶⁰ *Olvasókönyv* (1958) 154.
- ⁶¹ *Olvasókönyv* (1958) 151.
- ⁶² SÁROSI Péter (2018): A fehérterror árnyékában: Héjjas Iván rehabilitálásáról. *Mérce, nov. 2.*
<https://merce.hu/2018/11/02/a-feherterror-arnyekaban-hejjas-ivan-rehabilitalasarol/> (Letöltés: 2021. nov. 7.)
- ⁶³ *Olvasókönyv* (1958) 153.
- ⁶⁴ BALOGH Endre (1979): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. 12. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁶⁵ BALOGH (1979) 193.
- ⁶⁶ ZÁVODSZKY Géza (1981): *Történelem a gimnázium III. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁶⁷ ZÁVODSZKY (1981) 43.
- ⁶⁸ ZÁVODSZKY Géza (1992): *Történelem a gimnázium III. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁶⁹ JÓVÉRNÉ SZIRTES Ágota (1982): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁷⁰ JÓVÉRNÉ (1982) 48.
- ⁷¹ JÓVÉRNÉ (1982) 84.
- ⁷² JÓVÉRNÉ Szirtes Ágota – SIPOS Péter (1991): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. Nyolcadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁷³ Ebben az alfejezetben felhasználtam korábban megjelent szövegemet: ILLIK Péter (2019): *A történelemszínház alkonya: Az elmaradt paradigmaváltás*. Unicus Műhely Kiadó, Budapest, 279–285.
- ⁷⁴ SALAMON Konrád (2005): *Történelem IV. a középiskolák számára*. 11. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁷⁵ Pl. vö. *Tankönyvvita a 12. évfolyam történelemtankönyveiről*. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – ELTE BTK, Budapest, 2010. március 19.
https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2020/07/tankonyvvita_2010.pdf (Letöltés: 2018. jún. 12.)
- ⁷⁶ SALAMON Konrád (2004–2005): *Történelem IV.* Index.hu:
<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> (Letöltés: 2018. jún. 12.)
- ⁷⁷ SALAMON Konrád: *Történelem IV.* Nyitó komment.
<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> (Letöltés: 2018. jún. 12.)
- ⁷⁸ SALAMON Konrád: *Történelem IV.* 7. hozzászólás.
<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> (Letöltés: 2018. jún. 12.)
- ⁷⁹ SALAMON Konrád: *Történelem IV.* 8. hozzászólás.
<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> (Letöltés: 2018. jún. 12.)
- ⁸⁰ SALAMON Konrád: *Történelem IV.* 9. hozzászólás.
<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> (Letöltés: 2018. jún. 12.) Kiemelés tőlem, a hozzászólás jól jelzi, hogy milyen erősen keverednek az igények és a narratívák.
- ⁸¹ SALAMON Konrád: *Történelem IV.* 12. hozzászólás.
<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> (Letöltés: 2018. jún. 12.)
- ⁸² SALAMON Konrád: *Történelem IV.* 20. hozzászólás.
<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> (Letöltés: 2018. jún. 12.)
- ⁸³ SALAMON Konrád: *Történelem IV.* 22. hozzászólás.
<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> (Letöltés: 2018. jún. 12.)
- ⁸⁴ SALAMON Konrád: *Történelem IV.* 25. hozzászólás.
<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> (Letöltés: 2018. jún. 12.) 25.
- ⁸⁵ SALAMON Konrád: *Történelem IV.* 26. hozzászólás.
<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> (Letöltés: 2018. jún. 12.)
- ⁸⁶ SALAMON Konrád: *Történelem IV.* 30. hozzászólás.
<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> (Letöltés: 2018. jún. 12.)
- ⁸⁷ SALAMON Konrád: *Történelem IV.* 32. hozzászólás.
<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> (Letöltés: 2018. jún. 12.)
- ⁸⁸ SALAMON (2005) 48.
- ⁸⁹ SALAMON (2005) 52.

Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai történelemtankönyvekben
A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig

⁹⁰ SALAMON (2005) 52.

⁹¹ SALAMON (2005) 52.

⁹² BIHARI Péter – DUPCSIK Csaba – REPÁRSZKY Ildikó (2007): *Európa fölénye és katasztrófája 1867–1930*. 5. kiadás, Műszaki Kiadó, Budapest.

⁹³ BIHARI–DUPCSIK–REPÁRSZKY (2007) 248.

⁹⁴ BIHARI–DUPCSIK–REPÁRSZKY (2007) 254.

⁹⁵ DUPCSIK Csaba – REPÁRSZKY Ildikó (2016): *Történelem IV. Középiskolák számára*. 14. kiadás. Műszaki Kiadó, Budapest, 94.

⁹⁶ KOVÁCS István – KOVÁCSNÉ Bede Ágnes (2008): *Történelem tankönyv 12. osztály*. 2. kiadás. Pedellus Tankönyvkiadó, Debrecen.

⁹⁷ KOVÁCS–KOVÁCSNÉ (2008) 86.

⁹⁸ BIHARI Péter – DOBA Dóra (2008): *Történelem a 12. évfolyam számára*. Műszaki Kiadó, Budapest, 36.

⁹⁹ BIHARI–DOBA (2008) 38.

¹⁰⁰ SZÁRAY Miklós – KAPOSZI József (2005): *Történelem IV*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 34.